

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh161>

BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVRİNE AİT MÜNŞEÂT MECMÛALARINDA YER ALAN BİR BELGE TÜRÜ: “İHVÂNİYAT”*

Meryem GÜRBÜZ**

Özet

Büyük Selçuklular devrine çalışan tarihçilerin müracaât ettikleri kaynak türlerinden biri de münşeât mecmûalarıdır. Bu mecmûalarda devrin önemli münşîlerine ait inşâ örneklerinin yer alması şüphesiz teşkilat tarihi çalışmaları için çok kıymetlidir. Büyük Selçuklular devrine ait münşeât mecmûalarında bir de “ihvâniyat” türü belge numunelerinin mevcut olduğunu biliyoruz. Şahsî içerikli olmaları sebebiyle bu belge örnekleri tarihçi için başka bir pencere açabilir veya başka bir bakış açısı kazandırabilir. Çünkü ihvâniyat türünde yazılanlar, devrin algısını ortaya koymaktadır. Kişisel fikirleri içermekte ve olumsuz kabul edilenlere göndermeler yapmaktadır.

Bu çalışmada çağdaş iki münşinin Reşîdüddin Vatvât ve Atabeg el-Cüveynî'nin ihvâniyat örnekleri ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *İhvâniyat, Münşeât Mecmûası, Reşîdüddin Vatvât, Atabeg el-Cüveynî, Büyük Selçuklular.*

* Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu tarafından 20-24 Eylül 2010 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen XVI. Türk Tarih Kongresi'nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi.

Ikhvaniyat; A Type of Document in the Munsheat Journals of Great Seljuqs Empire Period

Abstract

One of the resources of the historians who are studying Great Seljuqs Period is Munsheat Journals. The existence of examples of Inshas of some important Munshis' in these journals is very precious for the state organization history studies. On the other hand we know that there is a document type called Ikhvaniyat in the the Munsheat Journals of Great Seljuqs Empire Period. For the fact that these documents have private content, they can open a new perspective for the historian. Because İkhvaniyat documents reveal the mentality and the sense of that age. They contain personal opinions and they make references to the ideas which were considered sin or negative.

In this study two contemporary Munshis' Rashid Al Din Watwat, Atabeg al-Juvayni ikhvaniyat samples were examined.

Key Words: *Ikhvaniyat, Munsheat Journals, Rashid Al Din Watwat, Atabeg al-Juvayni, Great Seljuqs.*

Giriş

Bilindiği gibi münşeât mecmaları devrin önemli inşâ örneklerini içinde barındırır. Münşeât mecmalarındaki inşâ örnekleri genellikle sahibi tarafından seçilmiş olma özelliğini taşır. Bu mecmalardan bazıları istinsah edenler sayesinde günümüze ulaşmıştır. Her ne kadar münşeât mecmûalarındaki belge numunelerinin bir tarihçi için kaynak olup olamayacağı tartışılmış ve bu tartışma bahsettiğimiz belgelerin kaynak olması üzerine bir gölge düşürmüş ise de biz, bu belge örneklerinin kesinlikle kaynak olduğuna ikna olarak bu çalışmaya başladık. Bu inancımızın sebebine gelince; münşeât mecmûalarındaki inşâ örnekleri bir "form" olma özelliği gösterir. Belgelerin çoğunda tarih, muhatabın özel adı gibi bilgiler bulunmaz. Bu açıdan bakıldığında siyasî tarih çalışmaları için çoğu zaman yeterli veriyi sağlamadığı söylenebilir. Ancak, münşeât mecmûalarındaki inşâ örnekleri bahsettiğimiz haliyle dahi teşkilat tarihi çalışmaları için çok önemlidir.

Günümüze ulaşan, belgelerin kopyaları bile olsa bu durum değerini düşürmez. Çünkü devletin kaleminden çıkan bir formun sahip olması gereken özellikleri taşır. Onu kopya edenler kendilerinden pek bir şey katmazlar.

Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât Mecmualarında Yer Alan Bir Belge Türü

Bu konuya bir açıklık getirdikten sonra Büyük Selçuklular devrine ait münşeât mecmûalarının tanıtıcı genel özelliklerine de değinmek isteriz. Bu çalışmada iki inşâ sahibinin eserleri karşılaştırmalı olarak kullanılacaktır. Bunlardan ilki Müeyyidü'd-devle Müntecibüddin Bedi'nin *Atebetü'l-ketebe*¹si ve diğeri de Reşîdüddin Vatvât'a ait iki münşeât mecmûasıdır.² Bu iki inşâ sahibini seçme sebebimiz; çağdaş olmaları, birbirlerini tanımaları, aynı yazım geleneğinin temsilcileri olmaları ve birbirleriyle yazışmalarının ihvâniyat türünün seçkin bir örneği olarak günümüze ulaşmış bulunmasıdır. Adı geçen inşâ sahiplerinin eserlerindeki benzer noktalar bize devrin yazım usûllerini açıklayabilme imkânı da vermektedir.

İki Münşî ve Mecmûaları

Gerek Müntecibüddin Bedi' ve gerekse Reşîdüddin Vatvât, hizmet ettikleri devletin bütün yazışmalarından en üst seviyede sorumlu memurlardır. Müntecibüddin Bedi', Sultan Sencer devrinde Büyük Selçuklu Devleti İnşâ Dîvânının başındadır. Reşîdüddin Vatvât ise gene aynı dönemde, Sultan Sencer'e başkaldıran Hârizmşahlar'ın inşâ sahibidir. Hârizmşahlar, Selçuklu geleneğinin bir devamıdır. Bu nedenle en azından Hârizmşahlar hükümdarı Sultan Alâeddin Tekiş devrinin başlangıcına kadar olan dönemi Selçuklu muadili olarak değerlendirmeliyiz.

Her iki münşî de iyi bir eğitim görmüştü. İçerisinde kalem ehlini de barındıran bir aileden geldiği anlaşılan Müntecibüddin Bedi', kendi ifadesine göre 'inşâ ilmine merak sararak', 1122 tarihinde Merv'e gitmişti.³

Reşîdüddin Vatvât ise, Hârizm'e gelmeden önce Belh'te eğitim görmüş ve ayrıca Hârizm'de, devrin önemli âlimleri ile münasebetleri olmuştu. Onun Hârizm'de Cârûllah ez-Zemahşerî (ö.1144) ile edebî ve dile dair konularda

¹ Müeyyidü'd-devle Müntecibüddin Bedi' Atabeg el-Cüveynî, *Atebetü'l-ketebe, Mecmûa-i Mürâselât-i Dîvân-ı Sultan Sencer*, nşr. Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl, Tahran 1329 hş.

² Reşîdüddin Vâtât, *Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Nu: 4015 ve Nu: 4138; *Umdetü'l-büleğâ ve' uddetü'l-füsahâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'âd Efendi Nu: 3302.

³ Hayatı için bkz., Müntecibüddin Bedi', *Atebetü'l-ketebe*, neşredenlerin girişi, s.1-5; Mehmed Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmûaları 'Atebetü'l-ketebe'nin neşri münasebetiyle", *DTCFD*, c. VIII'den ayrı basım, s.612-634.

tartışmalar yaptığı bilinmektedir.⁴ Reşîdüddin Vatvât'ın bizim için önemli bir özelliği de onun, Selçuklu son devrine, Büyük Selçuklu Devleti'nin içinden çıkarak onun iktidarına rakip olan ve neticede Selçuklu coğrafyasında bu hanedanın devamı olan yeni bir iktidarın yükselişine aynı anda tanıklık etmesidir. Bilindiği gibi Reşîdüddin Vatvât, Hârizmşah Alâeddin Tekiş'in cülûs tarihinde (Ocak 1173) hayattadır.⁵

Müntecibüddin Bedi' ve Reşîdüddin Vatvât'ın birbirleriyle münasebetleri olduğunu biliyoruz. Sultan Sencer'in, Hârizmşah Atsız'ı cezalandırmak üzere Gürgeç'i kuşattığı sırada Reşîdüddin Vatvât, Sultan Sencer'i çok kızdıracak meşhur mısralarını göndermişti.⁶ Kaynaklarımızdan öğrendiğimize göre Sultan nezdinde Vatvât'ın affını dileyebilecek cesareti sadece Müntecibüddin Bedi' göstermişti.⁷ Bu olay hem Müntecibüddin'in Sultan katında itibarını göstermesi hem de Reşîdüddin Vatvât ile, büyük bir risk almayı göze alabilecek samimiyetlerini açıklaması bakımından önemlidir.

Bir ilginç noktaya daha temas etmek isteriz. İncelediğimiz ihvâniyat türü belgelerden bir tanesi de Müntecibüddin Bedi' ve Reşîdüddin Vatvât arasındaki yazışmaya ait bir mektuptur. Bu mektup Reşîdüddin Vatvât'ın, Müntecibüddin'in gönderdiği mektuba cevabı mahiyetindedir. Vatvât'ın cevaben yazdıklarından, Müntecibüddin Bedi'nin, Hârizmşah Atsız'a sunmak

⁴ M. N. Şahinoğlu, "Vatvat", *İ.A.*, c.XIII., 236.

⁵ Reşîdüddin Vatvât'ın hayatı için bkz., Şahinoğlu, agmd., s.235-237; Reşîdüddin Vatvât, *'Arâisü'l-havâtır*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Nu. 4015, vr. 1a.; Muhammed Avfi, *Lûbabü'l-elbab*, c. I, 80, nşr. E. G. Browne, *Persian Historical Texts*, vol. IV, London-Leide 1906, Önsöz ve notlar Mirza Muhammed Kazvinî, c. II, nşr. E.G. Browne, *Persian Historical Texts*, vol. II, 1903; Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarihi Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 259; Devletşâh, *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lügal, İstanbul 1977, c.I, 135; Kasım Toyserkânî, *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvât*, Tahran 1338 hş., Mukaddime, s. 3-74, Reşîdüddin Vatvât, *Hadîtku's-sihr fi dekâyiki 'ş-şi'r*, nşr. Abbas İkbâl, 1342hş., Mukaddime s ج-ب; E. G. Browne, *A Literary of Persia*, Cambiridge, 1956, c.I, 80 vd., c.II, 299.

⁶ Sultan Sencer 1148 tarihinde Hezaresb'i kuşattığı sırada, Sultanın yanında bulunan şair Enverî, yazdığı rubaisinde: "Ey şah! Bütün yeryüzü sana aittir. Dünyanın devletini ve ikbalini sen kazandın.

Bugün tek bir saldırıda bulunup Hezaresb'i al. Yarın Hârizm ve yüzbinlerce at senin olacaktır" diyordu.

Bu rubaiye ve dolayısıyla Sultanın Sencer'in kuşatmasına bir cevabî rubai Reşîdüddin Vatvât tarafından yazılarak bir ok marifetiyle muhatabına ulaştı. Sultanı çok kızdıran bu rubaide Vatvât şöyle diyordu:

"Ey Padişah! Senin rakibin Rüstem Pehlivan da olsa,

Sana ait olan Hezaresb'den bir eşek bile alamaz". Bkz. Cüveynî, *age.*, s.11; Devletşâh, *Devletşah Tezkiresi*, çev. N. Lügal, İstanbul 1977, c.I, 133-134.

⁷ Köymen, agm., s.621-622.

üzere yazdığı kasidenin varlığından haberdar oluyoruz. Köymen, bu durumu anlamak ve açıklamakta zorlandığını ifade etmekte son derece haklıdır. Nihayette Köymen, kalem ehlinin geçim temini için bir pozisyon alması gerektiğine vurgu yapıyor ki biz de bu görüşe katılıyoruz.⁸ Ayrıca bahsi geçen mektup sanırım, ihvâniyat türü belgelerin bir tarihçi için ne anlama gelebileceğini ifade için de çok iyi bir örnektir.

İhvâniyat

İncelediğimiz münşeât mecmûaları ve sahipleri hakkında bu genel değerlendirmeden sonra, mecmûalarda yer alan ve esas konumuzu teşkil eden ihvâniyat türü belgeleri değerlendirmeye başlayabiliriz**:

Toyserkânî eserinin mukaddimesinde, münşeât mecmûalarındaki inşâ örneklerini gerek şekil ve gerekse terim ve gramer özellikleri açısından etraflıca incelemiştir.⁹ O, Reşîdüddin Vatvât ve Müntecibüddin Bedi'ye ait resmî veya şahsî mektupların üslûp ve tarzının çağdaş olduğunu ifade ederek bu yazım geleneğinin Bahâeddin Bağdadî tarafından da sürdürüldüğünü kaydetmektedir. Gene Toyserkânî'ye göre artık kalıplaşmış olan bu yazım tarzı debirler tarafından taklit edilerek aynen uygulanmaya çalışılıyordu.¹⁰ Bu taklit yöntemi ile üstada sadık kalındığını da vurgulamalıyız.

'*Atebetü'l-ketebe*'de ihvâniyat türü belgeler mecmuanın sonunda bir bölümü oluşturmaktadır. Bu bölüm "el-ihvâniyat" başlığını taşımaktadır.¹¹ Reşîdüddin Vatvât'a ait münşeât mecmûalarında ise ayrı bir başlık altında değildir. Zaten Reşîdüddin Vatvât'ın belirgin ve kendine has bir tasnif şekli vardır. Buna göre o, topladığı inşâ örneklerinin Arapça ve Farsça olanlarını

**Bahsi geçen münşeât mecmûalarında, ihvâniyat türünde belgelerin varlığından Türk tarihçilerini haberdar eden Köymen'dir. Bkz. agm. Biz de bu konuda daha kapsamlı yapılacak çalışmalara bir giriş olabileceği düşüncesiyle bu makaleyi kaleme aldık. Belge örneklerini münşeât mecmûalarından bağımsız olarak değerlendirmek yerine belgeleri tanıtarak mecmûa içerisindeki yerini tayine gayret ettik. İhvâniyat türünde değişik kalemlerden çıkmış başkaca örnekler de mevcuttur ve müstakil bir çalışmayı hak ettiği şüphesizdir.

⁸ Köymen, agm., s. 626.

⁹ Toyserkani, *age.*, s. 88-130

¹⁰ Toyserkani, *age.*, s.92

¹¹ Müntecibüddin Bedi', '*Atebetü'l-ketebe*', s.93-170.

münşeatinde bu dil farkına göre ayırmış ve mecmualarının sonunda ise kaside, şahsî mektup ve rik'alara yer vermiştir.¹²

İhvâniyat türü belgeler, “şahsî mektup”tur. Yazarı tarafından kendi yazım ustalığını göstermek ve mesleğe yeni başlayanlara örnek oluşturmak gayesiyle toplanmıştır.¹³ İhvâniyat türü belgeler, devletin resmî evrak numunelerini içinde barındıran bir mecmûada yer almasına rağmen tamamıyla yazarına aittir. Kişiseldir. Bu tür belgelerden bir kısmı tehniyet, taziyet ve kutlama içeriklidir. Ancak burada konuya bir açıklık getirmek isterim. Tehniyet, tâziyet ya da kutlama amacıyla yazılan belgelerden münşeât mecmûalarımızda yer alanlar münşîlerin kendilerine ait olduğu için ihvâniyat türüne dâhil ediyoruz. Eğer bu tür içeriğe sahip bir belge örneğin hükümdar tarafından yazdırılmış, onun gönderdiği bir belge olsa idi ihvaniyât türüne dâhil olamazdı. O vakit, bu mektup devletin resmî evrakıdır.

İhvâniyat türüne dâhil diğer belgeler ise tamamen inşâ sahibinin görüşlerini içeren yazılardır. Bu görüşler kimi zaman “fesadı yermek”, kimi zaman ise “iyiliği övmek” maksadıyla kaleme alınmıştır. Her ne kadar bu tür yazılar mektub olarak adlandırılıyor ise de burada bir yanlış anlamayı önlemek isterim. Mektub kelimesi كِب filinden türemiştir ve “ yazılmış”, “yazılmış olan”¹⁴ anlamına gelir. Mektub kelimesiyle kastedilen, incelediğimiz devrin anlayışına uygun olarak “yazılmış olan” anlamını taşımaktadır. Bugün anladığımız şekilde “gönderilen mektub” demek değildir. Çünkü mecmûalarımızda bu anlam için “nâme” kelimesi kullanılmaktadır.

İhvâniyat türü belgelerde, münşîlerin kaleme aldığı yazılar her zaman “nâme” mânâsında değildir. Bir muhataba gönderilenler olduğu gibi, hiç gönderilmeyip müellifin görüşünü yansıtan örnekler de vardır. Aslında inşâ sahibinin bir konuda görüşlerini ifade eden mektuplar bizce günümüz edebî türlerinden “deneme”lere benzemektedir.

Reşîdüddin Vatvât'a ait, ; ‘*Umdetü'l-büleğa ve ' uddetü'l-füsahâ*'nın onaltıncı mektubu “Hasedin Yere Batırılması” hakkındadır.¹⁵ Hemen sonraki varakta yer alan onyedinci mektub ise “Mütekebbir Olana Nasihat” amacıyla

¹² Ahmed Ateş, “Raşid Al-Din Vatvat'ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları”, *Tarih Dergisi*, c.X, sa. 14, İstanbul 1959, s. 1-24.

¹³ Köymen, agm., s.617-619; Toyserkânî, *age.*, “Mukaddime”, s.2-3.

¹⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1990, s.724.

¹⁵ Reşîdüddin Vatvât, ‘*Umdetü'l-büleğa*, Es'ad Ef. Nu:3302, vr.18

kaleme alınmıştır.¹⁶ Mektubun içeriğinden, “kibirli olana” hem seviyeli ve mesafeli bir şekilde nasihat edildiğini hem de çok nazikçe, haddinin bildirileceğinin ifade edildiğini anlıyoruz.

Bu mektuplarda gaye, devrin algısında olumsuz olanı, yazım sanatının ustalığıyla eleştirmektir ve ideal olanı göstermektir. İncelediğimiz inşa örneklerinde “fesad” kavramının kötülüğü izahta önemli ve vurgulu bir kavram olduğunu fark ettik. Resmî evrakta “fesad”, iktidara karşı eylem yapan, yapma ihtimali olan veya bu fikri taşıdığına inanılanları kaseder.¹⁷ “Fesad”, şiddetle yerilir. “Fesad”a bulaşmak lanetlenir ve “fesad” görülener tehdit edilir.¹⁸

İdeal olan gösterilirken örneğin, ideal insan için bir profil oluşturulmaktadır. İncelediğimiz mektuplara göre insan, “iyi ve yumuşak huylu olmalı”, “dönemin şerrinden ve hilesinden Tanrı’ya sığınmalı”, “iktidara da sadık olmalıdır”.¹⁹

Muhatabı belli olan şahsî mektuplara gelince; ‘*Arâisü’l-havâtırın* ondokuzuncu mektubu, Reşîdüddin Vatvât tarafından, kardeşi Necibeddin Ömer el-Belhî’ye hitaben yazılmıştır.²⁰ Müellifin, münşeât mecmûasına almayı uygun bulduğu en şahsî mektuplardan biridir.

Reşîdüddin Vatvât, bu mektubunun girişinde kardeşine samimi bir şekilde hitab etmektedir. Hemen ardından da onu, “gaddar ve geçici dünya”ya tamah etmediği, “kanaatkâr” ve “dünya malını” önemsemeyen” biri olduğu için övmektedir. Mektup son derece kibar ifadeler kullanılarak kaleme alınmıştır. Mektubun sonuç kısmında ise en iyi temenniler ve dualar yer almaktadır.²¹

Bu nâme, ihvâniyat türüne dâhil şahsî bir yazı olmasına rağmen tarihçiye “özel” anlamda hiç bir bilgi vermemektedir. Buradan sadece Reşîdüddin Vatvât’ın, kardeşi ile haberleştiğini ve yazılan bu metnin şekil, dil, usûl ve üslûp olarak özelliğini tespit edebiliyoruz.

‘*Arâisü’l-havâtır*’ın adı geçen nüshasının yirminci mektubu, Atabek Müntecibüddin Bedî’ye yazılmıştır.²² Reşîdüddin Vatvât, mektubuna, bir şiirle başlamaktadır. Ardından muhatabının “yüce bargâhından gönderdiği nâmenin

¹⁶ Reşîdüddin Vatvât, ‘*Umdetü’l-büleğa*, Es’ad Ef. Nu:3302, vr.19

¹⁷ Reşîdüddin Vâtvât, ‘*Arâisü’l-havâtır*, Ayasofya, Nu: 4138, vr.59b-60b.

¹⁸ Reşîdüddin Vâtvât, ‘*Arâisü’l-havâtır*, aynı yer.

¹⁹ Müntecibüddin Bedî, ‘*Atebetü’l-ketebe*, s.99-103; Toyserkânî, *age.*, s.48-49.

²⁰ Reşîdüddin Vâtvât, ‘*Arâisü’l-havâtır*, Ayasofya, Nu: 4138, vr.61

²¹ Reşîdüddin Vâtvât, ‘*Arâisü’l-havâtır*, aynı yer, Toyserkânî, *age.*, s.47.

²² Reşîdüddin Vâtvât, ‘*Arâisü’l-havâtır*, Ayasofya, Nu: 4138, vr.62.

kendisine ulaştığını” belirtmektedir. Yukarıda bahsi geçen kasideden “..ve yazdığın o parlak kaside, söylediğin o nazım ve onda kullandığın kâfiye, usûlün en zor olanıdır.” diye överek “gönderdiği kasidenin itibarını açıklamak için devlet adamı ve devlet büyüklerinin bu kasideyi yazıp, öğrendiklerini kaydetmektedir.²³ Diplomatığın gereğini Reşîdüddin Vatvât’ın bu mektupta, hakkıyla yerine getirdiğini söylemeliyiz.

‘*Arâisü’l-havâtır*’ın yirmi birinci mektubu da şahsî bir mektuptur. Ebu Gânimü’l-Bestamî’ye yazılmıştır. Dua ile başlayan mektubun kaleme alınış sebebi “geçmiş olsun” dileklerini ifade gayesi taşımaktadır. Bu mektubun içeriğinden Bestamî’nin hasta olduğunu ve sonrada iyileştiğini öğreniyoruz.²⁴

‘*Arâisü’l-havâtır*’ın yirmi üçüncü mektubu da ihvâniyat türüne dahildir. Reşîdüddin Vatvât’ın yazdığı bu mektubun muhatabı İmam-ı Ecel Bahâeddin Ebu Muhammed Hırağî’dir. Mektup bir şiirle başlamaktadır. Hemen ardından, mektubun gecikme sebebinin kendisinden kaynaklanmadığı nazikçe ifade edilmektedir. Reşîdüddin Vatvât’ın ifadelerinden, muhatabının da bildiği nedenlerle mektubun ulaşmasının geciktiği anlaşılmaktadır. Bu nedenler, “yoların kapalı bulunması ve ortamın son derece elverişsiz olması” şeklinde ifade edilmektedir. Reşîdüddin Vatvât bu durumu, “leşkerin her tarafta harekete geçtiği ve reayayı yağmaladığı” ifadeleriyle kaydetmektedir.²⁵

‘*Atebetü’l-ketebe*’de ihvâniyat türüne ait belgelerin her biri , “mektubu âhir” başlığı altında yazılmıştır.²⁶ Mektuplardaki üslûpta hem yazarın kendisini ifadesindeki hem de muhatabı övgüdeki ifade tarzı oldukça abartılıdır. Örneğin Müntecibüddin Bedî’, ‘*Atebetü’l-ketebe*’deki bir mektupta kendisiyle ilgili olarak “hâdim-i muhlis” ifadesini kullanırken; muhatabının, “muhteşemliği”ne göndermeler yapmaktadır.²⁷ Reşîdüddin Vatvât da kendisinden bahsederken “bende” ifadesini kullanırken muhatabına “siz” diye seslenerek, bir çok övgü dolu cümleler sarf etmektedir.²⁸

Tevazuunun, devrin yazım âdâbının bir gereği olduğunu vurgulamalıyız. Bu geleneği münşîlerimiz, münşeât mecmûalarını toplama sebeplerini

²³ Reşîdüddin Vâtât, ‘*Arâisü’l-havâtır*, aynı yer.

²⁴ Reşîdüddin Vâtât, ‘*Arâisü’l-havâtır*, Ayasofya, Nu: 4138, vr. 62

²⁵ Reşîdüddin Vâtât, ‘*Arâisü’l-havâtır*, Ayasofya, Nu: 4138, vr.64; Toyserkânî, *age.*, s.55.

²⁶ Müntecibüddin Bedî’, ‘*Atebetü’l-ketebe*, s.95-168.

²⁷ Müntecibüddin Bedî’, ‘*Atebetü’l-ketebe*, s.104

²⁸ Toyserkânî, *age.*, s.92.

Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât Mecmualarında Yer Alan Bir Belge Türü

açıkladıkları önsözlerinde ve mektupları incelediğimizde de açıkça görmekteyiz.²⁹

Şahsî mektuplarda muhatap bir makam sahibi ise onun için en iyi dilekleri bildirme tarzının “ devletteki ömrünüm uzun olması”³⁰ şeklinde ifade edildiğini görüyoruz. Makam ve mevkinin kıymetinin takdiri, sanırım tarihin her devrinde aynı önemi taşıyor.

Bir diğer iyi dilek bildirme şekli de “her iki cihanda mutlu yaşama kısmeti”³¹ ne yapılan vurgudur. Devrin bir insan için algısının bu cihanda iyi bir mevki sahibi olmak ve bu itibarı sürdürbilmek ile öteki dünyada Tanrının sevgili kulu olma şerefine ulaşmak olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır.

‘*Arâisü’l-havâtur*’da yer alan şahsî mektupların bir diğerinde Reşîdüddin Vâtât, çocuğu doğan bir tanıdığını kutlamaktadır. Bu mektup övgülerle doludur.³²

Adı geçen mecmûanın aynı nüshasının ihvâniyata dair diğer mektuplarının bir kısmı, Reşîdüddin Vâtât’a ulaşan nâmelere yazılan cevapları içinde barındırmaktadır.³³

Bu nüshanın 80. varağında yer alan bir mektup ise, kendisinden sonraki kalem ehline örnek oluşturması gayesiyle yazılarak mecmûaya alınmıştır. Bu mektubun içeriği “bir mektubun nasıl bitirileceğini izah” yöntemini açıklamaktadır.³⁴ Bu mektup ve aynı içerikteki diğer mektuplar tamamen meslekî olması bakımından çok önemlidir. Çünkü incelediğimiz devrin belge numunelerini usûl açısından inceleyecek tarihçiler için son derece kıymetli örnekler buralarda mevcuttur.

Aynı mecmûada, bu mektuptan sonra yer alan diğer mektuplar ise, “mektubun sonunun Allah’ın adıyla bitirilmesi” ne adanmıştır.³⁵

“Tehniyet “ ve “Tâziyet” başlıklı, ‘*Atebetü’l-ketebe*’de yer alan bir mektup bizlere ihvâniyata ait bu tür vesikanın nasıl tanzim edileceğini açıklamaktadır. Öncelikle bu belge örneğinde tehniyet merasiminin ihyası,

²⁹ Toyserkânî mektupları biçim yönünden incelerken devrin yazım geleneğini de ele almıştır. Bkz. Toyserkânî, *age.*, s.89-130.

³⁰ Müntecibüddin Bedî, ‘*Atebetü’l-ketebe*, s.105.

³¹ Müntecibüddin Bedî, ‘*Atebetü’l-ketebe*, aynı yer.

³² Reşîdüddin Vâtât, ‘*Arâisü’l-havâtur*, Ayasofya, Nu: 4138, vr.66; Toyserkânî, *age.*, s. 57

³³ Reşîdüddin Vâtât, ‘*Arâisü’l-havâtur*, Ayasofya, Nu: 4138, vr.71, vr.73, vr. 75, vr. 77.

³⁴ Reşîdüddin Vâtât, ‘*Arâisü’l-havâtur*, Ayasofya, Nu: 4138, vr. 80

³⁵ Reşîdüddin Vâtât, ‘*Arâisü’l-havâtur*, Ayasofya, Nu: 4138, vr.85-108.

tehniyetin şartlarının yerine getirilmesi yazının muhtevasını teşkil ettiği ifade edildikten sonra vefât edene övgüler yer almaktadır.³⁶

Mektupta, vefât edenin abartılı bir şekilde övüldüğünü görmekteyiz. Ölümü kabullenmek gerektiğine yapılan vurgu, ölümün kaçınılmaz ve herkes için olduğu şeklinde taçlandırılmaktadır. Ölümün tesellisinin “Tanrı’ya ulaşmak” olduğu süslü bir şekilde ifade edilmektedir.³⁷

Tâziyete dair yazılanlarda “bu dünyadaki her şeyin, şâhın bile fâni olduğu” kimsenin ebedî olamayacağı gerçeğinin altı çizilerek, ölümün herkes için doğal bir olay olduğu îma edilmektedir. “Kazaya rıza göstermenin ve sabrın sevap olarak karşılık bulacağı”³⁸ ifade edilmektedir.

İhvâniyat türü belge numûnelerinin genel özelliklerine de temas etmek mecburiyetindeyiz. Öncelikle, incelediğimiz belgelerin devrin, üstün kabul edilen yazım geleneğini temsil ettiklerini, usta bir münşîde olması gereken özelliklerin, ele aldığımız dönem için neleri gerektirdiğini de açıkladığını da görmekteyiz. Bilindiği gibi münşîler, inşâ dîvânı sahibidir. Devletin yazı işlerinde görev yapan bütün memurlarının amiridir. İncelediğimiz münşeât mecmûalarının yazıldığı devir için Arapça ve Farsça’yı çok iyi kullanabilmenin bu makam için gereken temel bir unsur olduğunu söylemek gerekir. Dili iyi kullanmaktan anladığımız, resmî yazışmaları yeteri seviyede yapabilmek olarak algılanmamalıdır. Çünkü bu son derece basit bir algı olur. Belgelerimize göre; dilin özelliklerine, sanatına, edebiyatına hakim olmak ve bu sahalarda takdir kazanacak seviyede ürün verebilecek mevkide olmak gerekmektedir.

Bunun anlamı, Arapça ve Farsça’yı çok iyi kullanıyor olmak ve devrin yazım sanatında ustalaşmış olmak demektir. Nitekim Reşîdüddin Vatvât’ın en itibarlı lâkabı “Zü’l-lisâneyn” yani “iki dilde yazabilen” olmuştur.³⁹ Gerek Müntecibüddin Bedî’ ve gerekse Reşîdüddin Vatvât, ihvâniyat türüne ait örneklerinde yazım sahasında en üst seviyede sanat yapma endişesi taşırlar. Her ikisi de bu türe ait yazılarında devrin geleneklerine uygun olarak kalemlerini kullanmıştır. Bu gelenek, ifadelerde tevazuunun kutsandığı, Farsça yazım kaidelerinin Arapça darb-ı mesel ve şiirlerle süslediği, ideal olanı vurgulayan ifadelerin önemsendiği bir usûldür.

³⁶ Müntecibüddin Bedî’, ‘*Atebetü’l-ketebe*, s. 169.

³⁷ Müntecibüddin Bedî’, ‘*Atebetü’l-ketebe*, aynı yer.

³⁸ Müntecibüddin Bedî’, ‘*Atebetü’l-ketebe*, aynı yer.

³⁹ Reşîdüddin Vâtât, ‘*Arâisü’l-havâtur*, Ayasofya, Nu: 4138, vr.1b.

İhvâniyat türü belgeleri incelerken tanzim şekillerinin de dikkat çekici olduğunu görmekteyiz: Bu türe ait belgelerin “giriş”i şüphesiz, toplandıkları mecmûalarda yer alan resmî inşâ örneklerinden oldukça farklıdır. Şahsî mektuplarda “giriş”, mektubun konusuna, yani yazılış sebebine göre değişiklik gösterir. Öncelikle, eğer var ise muhataba, “giriş”te çok zarif bir hitapta bulunulur. Muhatap, çok titizce seçilmiş, son derece saygılı ve yazan için ifade ettiği mevkiine uygun olarak övülür. Mektupların genelinde, yazanın mütevacılığı göze çarpacak şekilde vurgulanır. Tevazu çok ön plandadır.⁴⁰

Şahsî mektuplarda ifade edilmek istenen çoğu kez, devrin yazım geleneğine uygun olarak, Arapça şiir, dua, âyet veya hadis ya da darb-ı mesellerle desteklenir. “Sonuç” kısmında ise, gene çok mütavazı bir ifadeyle iyi niyetler belirtilir. Mektupların büyük çoğunluğu, “İnşâllahû Teâlâ” ifadesiyle son bulur.⁴¹

İhvâniyat türü belgelerden bir tarihçinin öğreneceği ne olabilir? Acaba bu tür belgeler bir tarihçiye hangi mahiyette bir kaynak teşkil eder?

İncelediğimiz ve burada açıklamaya çalıştığımız kadarıyla, bir tarihçi bu tür belgeleri anlamadan, münşeât mecmûasını bir kaynak olarak kullanma yetisini kazanamaz. Çünkü en azından bu belgeler, yazarının aynı münşeâtta resmî belge numûnelerindeki üslûbunu anlamaya ve münşinin özelliklerini teyide imkân vermektedir. Bunun anlamı tarihçinin incelediği devrin anlayışlarını bilmesi demektir ki sanırız bu da zaten elzem bir haldir. Devrin yazım geleneğini, şahsî yazımın mahiyetini çözmeden bizce münşeât mecmûalarındaki belgelerin kıymetini takdir ederek kullanma becerisine ulaşamayız. Konumuz olan bu devri anlamak içi vakanüvislerin anlattıklarıyla yetinemeyiz. Münşilerin yazdıkları ve onların kimliğiyle mutlaka diğer verileri karşılaştırmamız gerekir.

Esasında şahsî kanaatim, ihvâniyat türü belgelerin tarihçinin elindeki malzemeyi öncelikle “iç tenkide”⁴² tâbî tutabilmesine imkân verdiğidir. Doğrusu bunu yapmak tarihçi için birinci derecede önemlidir. Bütün tarihçilerin bildiği üzere bir kaynağı iç tenkide tâbî tutmak zorunludur. Yazarın kim olduğu ve niçin yazdığı bu cümledendir. İşte müellifin bir kaynak yazarı olarak kimliği konusunda ihvâniyat türü belgeler birçok ipucu verebilir. Bu hususta kesin bir anahtar olabileceğini iddia etmemize imkân yok. Çünkü bu tür belgeler hususî

⁴⁰ Bkz. Toyserkânî, *age.*, s.92

⁴¹ Bkz. Toyserkânî, *age.*, s.89-130.

⁴² A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, s.95-101.

olma özelliği taşıyarak yazarının görüşlerini ifade ediyor olsa ve biz de “şahsî mektuplar” olarak tanımlasak da bu mecmûaların hâkim olana, yani iktidar sahibine sunulduğunu unutmamalıyız. Ayrıca bu tür belge numûneleri devrin kabul gören anlayışına tâbîdir. İlave etmek isterim ki, inşâ sahipleri geçim ve şöhretlerini kalemleri sayesinde kazanır ve sürdürürler. Ayrıca münşîler mensup oldukları devletin memurlarıdır. Bu durum münşî için iktidarla göbek bağı bulunduğu anlamına gelir. Aynı zamanda konu ettiğimiz belgeler özeldir. Bu özellikleri yazarları tarafından seçilmiş olmalarından ileri gelmektedir. Husûsîdirler ancak, mahrem değillerdir.

Bu belgeleri bir tarihçi olarak kullanırken çok dikkatli olmak gerekir. Münşîlerin yazdığı resmî belgelerle mukayeseli kullanabilirsek muhakkak çok kıymetlidirler. Tek başlarına çoğu kez tarihçiler için gereken veriyi sağlamazlar. Ama karşılaştırmalı olarak kullanıldıklarında bir yargıya ulaşmaya yardım edebilirler.

En azından, bir tarihçi, aynı münşînin resmî evraktaki yazımını, eğer ihvâniyata ait belgeleri incelemişse çok daha iyi anlayabilir. Belgeleri kullanırken daha gerçekçi olabilir. Çünkü mukayese imkânına sahiptir. Devrin anlayışını tarihçinin sezineleyebilmesi için, bu belgeler kesinlikle bir öncelik ifade etmektedir.

Sonuç olarak; ihvâniyat türüne ait belgelerin özellikle, düşünce tarihi açısından devrin hâkim düşünce dünyasını açıklamak noktasında tarihçiye rehberlik edeceğini söylemeliyiz. Bu tür belgeler, elbette siyasî tarih çalışmaları için pek fazla veri sağlamaz. Ancak tarih bilimi de siyasî tarihten ibaret değildir.

Bu belgeler örneğin, “elitin özeli”, “hâkim anlayışın kıymetli saydıkları”, “devrin hayatı algılama, anlama ve açıklama şekli”, “devrin baskın öğeleri”, “gündelik hayat” ve “ölüm olgusu” gibi çalışma başlıkları için çok önemli malzemeleri temin edebilir.

Eğer, geçmişe baktığımız noktada özne “insan” ise mutlaka bu belgelerden faydalanmalıyız.

KAYNAKÇA

Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarihi Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.

Ateş, Ahmed , “Raşid al-Din Vatvat’ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları”, *T.D.*, c.X, sa. 14, İstanbul 1959.

Browne, E. G., *A Literary History of Persia*, c.I, Cambridge 1956.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1990.

Devletşâh, *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977.

Köymen, Mehmed Altay ,“Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmûaları ‘Atebetü’l-ketebe’nin neşri münasebetiyle”, *DTCFD*, c. VIII’den ayrı basım.

Muhammed Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, c. I, nşr. E. G. Browne, Persian Historical Texts, vol. IV, London-Leide 1906, Önsöz ve notlar Mirza Muhammed Kazvînî, c. II, nşr. E.G. Browne, Persian Historical Texts, vol. II, London-Leide, 1903.

Müeyyidü’l-devle Müntecibüddin Bedi’ Atabeg el-Cüveynî, *Atebetü’l-ketebe, Mecmûa-i Mürâselât-i Dîvân-ı Sultan Sencer*, nşr. Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl, Tahran 1329 hş.

Reşîdüddin Vâtât, ‘*Arâisü’l-havâtır ve nefâisü’n-nevâdir*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Nu: 4015 ve Nu: 4138.

Reşîdüddin Vatvât,‘*Umdetü’l-büleğa ve’ uddetü’l-füsahâ*’, Süleymaniye Kütüphanesi, Es’âd Efendi Nu: 3302.

Reşîdüddin Vatvât, *Hâdaiku’s-sihr fi dekâyiki’şî’r*, nşr. Abbas İkbâl, 1342 hş.

Şahinoğlu, M. N., “Vatvat”, *İ.A.*, c.XIII.

Togan, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985.

Toyserkânî, Kasım, *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvât*, Tahran 1338 hş.